

Η ΛΕΙΤΟΥΡΓΙΚΗ ΚΙΝΗΣΙΣ ΤΩΝ ΡΩΜΑΙΟΚΑΘΟΛΙΚΩΝ ΚΑΙ ΤΩΝ ΠΡΟΤΕΣΤΑΝΤΩΝ

ΥΠΟ
ΕΥΑΓΓΕΛΟΥ Δ. ΘΕΟΔΩΡΟΥ
Καθηγητοῦ τοῦ Πανεπιστημίου Ἀθηνῶν

Ἐν τῶν σπουδαιότερων ἀνακαινιστικῶν πνευματικῶν ρευμάτων ἐν τῇ καθ' ὄλου Χριστιανικῇ Οἰκουμένῃ, παραλλήλως πρὸς τὴν ἐν τῇ «βιβλικῇ κινήσει» ἀφύπνισιν τοῦ ἐνδιαφέροντος πρὸς ἐρμηνεϊαν καὶ διάδοσιν τῆς χρήσεως τῆς Ἀγίας Γραφῆς, εἶναι ἡ λεγομένη «λειτουργικὴ κίνησις» (γαλλ. *mouvement liturgique*, γερμ. *liturgische Bewegung*, ἀγγλ. *liturgical movement*)¹. Ἡ κίνησις αὐτὴ ἀποβλέπει εἰς τὸ νὰ ἀφυπνίσῃ τὸ λει-

---

1. Περὶ τῆς λειτουργικῆς κινήσεως ἰδέ, πρὸς τοὺς ἄλλοις, τὰ ἐξῆς: Εὐάγγελου Δ. Θεοδώρου, *Μαθήματα Λειτουργικῆς* (Τεῦχος Α'), ἐν Ἀθήναις 1975, σ. 73-82. Παν. Ν. Τρεμπέλα, *Ἡ ρωμαϊκὴ λειτουργικὴ κίνησις καὶ ἡ πράξις τῆς Ἀνατολῆς*, Ἀθήναι 1949. Κωνσταντίνου Δ. Φράγκου, *Σχέδιον ὀρθοδόξου «λειτουργικῆς κινήσεως» καὶ «λατρευτικῆς ἀγωγῆς» τῶν παιδῶν*, συνταχθὲν κατόπιν περιγραφῆς καὶ κριτικῆς ἐπεξεργασίας τῶν ἐν τῇ γαλλοφώνῳ περιοχῇ τῆς Ρωμαιοκαθολικῆς Ἐκκλησίας παρατηρηθέντων ἀντιστοιχῶν φαινομένων, ἐν Ἀθήναις, 1961. J. D. Benoit, *Liturgical Renewal*, transl. Edwin Hudson, London 1958. Th. Bogler (Hrsg.), *Liturgische Erneuerung in aller Welt (Ein Sammelbericht)*, Maria Laach 1950. Walter Birnbaum, *Das Kultusproblem und die liturgischen Bewegungen des 20. Jahrhunderts*: τόμ. 1, *Die deutsche katholische liturgische Bewegung* (Tübingen 1966)· τόμ. 2, *Die deutsche evangelische liturgische Bewegung*, Tübingen 1970. Ch. Davis, *Liturgy and Doctrine. The Doctrinal Basis of the Liturgical Movement*, London 1961. Balthasar Fischer, *Das «Mechelner Ereignis» vom 23. Sept. 1909*, ἐν *Liturgisches Jahrbuch*, τόμ. IX, Münster 1959, σ. 203-219. Josef Andreas Jungmann, *Liturgische Bewegung*, ἐν *Sacramentum Mundi - Theologisches Lexikon für die Praxis*, τόμ. 3, Freiburg-Basel-Wien 1969, στ. 288-291. P.-M. Gy, *Le renouveau liturgique dans le monde*, ἐν *La Maison Dieu*, ἀρ. 74, Paris 1963, σ. 39 ἐξ. E. B. Koenker, *The Liturgical Renaissance in the Roman Catholic Church*, Chicago 1954. E. J. Lengeling, *Der gegenwärtige Stand der liturgischen Erneuerung im deutschen Protestantismus*, ἐν *Münchener Theol. Zeitschrift* 1959, Heft 2 καὶ 3, σ. 83-101, 202-225. *Liturgische Erneuerung der abendländischen Kirchen*, ἐν *Eine Heilige Kirche*, Heft II, 1955-1956. O. Rousseau, *Histoire du mouvement liturgique*, Paris 1945. *Le Renouveau liturgique*, ἐκδ. Arthème Fayard 1960· τὸ ἔργον τοῦτο μετεφράσθη ὑπὸ τοῦ L. Sheppard ὑπὸ τὸν τίτλον *The Liturgical Movement*, New York 1964. A. R. Shands, *The Liturgical Movement and the Local Church*, New

τουργικὸν ἐνδιαφέρον καὶ νὰ ὑποβοηθήσῃ τὰς λαϊκὰς μάζας νὰ διαμορφώσουν τὴν προσωπικὴν των ζωὴν τόσον διὰ τὴν λατρείαν, τ.έ. διὰ τὴν ἐνεργὸν καὶ ἐνσυνείδητον συμμετοχὴν των εἰς τὴν λατρείαν, ὅσον καὶ ἐκ τῆς λατρείας, δηλαδὴ δι' οἰκειώσεως τῶν ἐν τῇ λατρείᾳ περιεχομένων πνευματικῶν θησαυρῶν καὶ τῆς δι' αὐτῆς ἐπιδαφιλευμένης εἰς τοὺς ἀνθρώπους θείας Χάριτος. Ἐπομένως ἡ λειτουργικὴ κίνησις ἀποβλέπει εἰς τὸ νὰ καταστήσῃ ἐκ νέου τὴν εὐρέως ἀπολιθωθεῖσαν καὶ ἐκ τοῦ λαοῦ τοῦ Θεοῦ ἀποξενωθεῖσαν λειτουργίαν εἰς ζώσαν λατρείαν, ἣτις ἐξ ἐνὸς ἀγιάζει αὐτὸν ex opere operato καὶ ἐξ ἑτέρου ὑποβοηθεῖ αὐτὸν ex opere operantis (Ecclesiae) νὰ προσφέρῃ εἰς τὸν Θεὸν τὴν εὐχαριστίαν καὶ δοξολογίαν του².

Ἔσθῃσιν πρὸς ἀνάπτυξιν ἐν τῇ Χριστιανικῇ Οἰκουμένῃ τῆς λειτουργικῆς κινήσεως ἔδωκαν ἀναμφιβόλως αἱ ἀναπτύχθεισαι κατὰ τοὺς νεωτάτους χρόνους λειτουργικαὶ σπουδαί³, ἡ ἀφύπνισις τοῦ οἰκουμενικοῦ λειτουργικοῦ ἐνδιαφέροντος⁴ καὶ πρὸ πάντων ἡ ἐν ὅλῃ τῇ Χριστιανικῇ Οἰκουμένῃ ἀνθησις τῆς μελέτης τῶν πηγῶν, τῶν μορφῶν καὶ πνευματικῶν θησαυρῶν τῆς λατρείας τῆς Ὁρθοδόξου Ἐκκλησίας καὶ τῶν λοιπῶν Ἀνατολικῶν Ἐκκλησιῶν⁵. Ἡ γνῶσις τῆς λατρείας τῆς Ὁρθοδόξου Ἀνατολῆς συνεβάλετο εἰς τὸν καλύτερον προσανατολισμὸν καὶ εἰς τὴν ἐπισήμανσιν πολλῶν ἐκ τῶν συγκεκριμένων στόχων τῆς «λειτουργικῆς κινήσεως».

α) Ἡ ρωμαιοκαθολικὴ λειτουργικὴ κίνησις.

Μετὰ τὴν ἐν Τριδέντῳ Σύνοδον ἡ ὑπ' αὐτῆς προβληθεῖσα μορφή τῆς λατρείας ἀνυψώθη εἰς ρυθμιστικὸν κανόνα καὶ οὕτως αὕτη ὠδηγήθη εἰς στατικότητα καὶ ἀπολίθωσιν, ἀποκλείουσιν τὴν χειραφεσίαν ἐκ τοῦ λατινισμοῦ, ὅστις καθίστα τὰς λατρευτικὰς μορφὰς ὁλονὲν καὶ περισσότερον δυσνόητους ἢ ἀκατανοήτους εἰς τὰς λαϊκὰς μάζας. Ὁ λαὸς παρηκολούθει τελείως παθητικῶς καὶ ἐκ τοῦ μακρόθεν τὴν λατρείαν ἄνευ οὐσιαστικῆς συμμετοχῆς εἰς αὐτήν.

Ἡ κατάστασις αὕτη, ἥδη ἀπὸ τοῦ 15^{ου} αἰῶνος ἐδημιούργει ἀντιδράσεις ἐν Γαλλίᾳ καὶ κατὰ τὴν ἐποχὴν τῆς Διαφωτίσεως ἐν Γερμανίᾳ. Δείγματα τῶν ἀντιδράσεων αὐτῶν ἦσαν λ.χ. ἡ ἄνευ συγκαταθέσεως τῆς Ρώμης καὶ ἐν συνε-

York 1965. M. H. Shepherd, *The Reform of Liturgical Worship-Perspectives and Prospects*, New York 1961. W. Trapp, *Vorgeschichte und Ursprung der Liturgischen Bewegung*, Regensburg 1940.

2. Evangelos D. Theodorou, *Theologie und Liturgie*, Athen 1984, σ. 169 ἐξ.

3. Εὐαγγέλου Δ. Θεοδώρου, *Μαθήματα Λειτουργικῆς*, Τεῦχος Α', σ. 64 ἐξ.

4. Αὐτόθι, σ. 112 ἐξ.

5. Ἐνθ' ἄνωτ., σ. 72-73.

χείρα ἢ ἄνευ διαμαρτυρίας αὐτῆς ἐκδοσις λειτουργικῶν βιβλίων, τὰ ὅποια προέβλεπον τὴν χρῆσιν λαϊκοῦ ἐκκλησιαστικοῦ ἄσματος ἢ ἀπαντήσεων τοῦ λαοῦ εἰς λόγους τοῦ ἱερέως⁶.

Αἱ ἀντιδράσεις αὗται ἐγίνοντο τόσον ἰσχυρότεροι, ὅσον περισσότερο ἡ πίστις τοῦ λαοῦ ἠπειλεῖτο καὶ ὅσον ηὔξάνοντο ἡ ἐπιστημονικὴ διερεύνησις καὶ ἡ γνῶσις τῆς ἡνωμένης ἀρχαίας Ἐκκλησίας καὶ τῆς ζώσης λειτουργικῆς ζωῆς τῆς. Αἱ ἀντιδράσεις αὗται, αἱ ὅποια ἐπληθύνθησαν δι' ἀνανεωτικῶν βιβλικῶν καὶ ἱεραποστολικῶν κινήσεων, διὰ προβολῆς τοῦ γνησίου μοναστικοῦ πνεύματος καὶ διὰ τῆς γνώσεως τοῦ μυσταγωγικοῦ λατρευτικοῦ πλοῦτου τῆς Ὁρθοδόξου Ἀνατολῆς, ὠδήγησαν ὀλίγον κατ' ὀλίγον εἰς τὴν ἀνάπτυξιν τῆς λαμπρᾶς ρωμαιοκαθολικῆς λειτουργικῆς κινήσεως. Τεραστίαν ὄθησιν πρὸς ἀνάπτυξιν ταύτης ἔδωκαν αἱ προσπάθειαι τοῦ τάγματος τῶν Βενεδικτίνων καὶ τοῦ Πάπα Πίου τοῦ 10οῦ⁷, ὅστις προώθησε τὴν μεταρρύθμισιν τοῦ λατρευτικοῦ ἄσματος καὶ τὴν προβολὴν τοῦ γρηγοριανοῦ μέλους, διέδωκε τὴν ἀντίληψιν περὶ τῆς ἀνάγκης τῆς συχνῆς θείας κοινωνίας καὶ ἐνεθάρρυνε τὴν μεταρρύθμισιν τοῦ ἐκκλησιαστικοῦ λειτουργικοῦ ἔτους⁸. Ὁ κύριος θεμελιωτὴς τῆς λειτουργικῆς κινήσεως ὑπῆρξεν ὁ βενεδικτῖνος μοναχὸς Lambert B e a u d u i n (1873-1960) (ἄββαεῖον Mont-César, Louvain)⁹, ὅστις ἠγωνίσθη, ἵνα ἐξαγάγῃ τὴν λατρείαν ἐκ τῆς ὑαλίνης προθήκης τοῦ μουσείου καὶ εἰσαγάγῃ ταύτην εἰς τὸν κόσμον. Ὁ Beauduin, — ὑπερνικήσας τὸν «ἀρχαιολογισμόν», ὅστις διεῖπε τὴν πρὸς ἀναζωπύρησιν τῆς λειτουργικῆς ζωῆς προηγηθεῖσαν προσπάθειαν τοῦ γάλλου βενεδικτίνου μοναχοῦ Prosper Gu é r a n g e r (1805-1875)¹⁰—, προέβαλε τὸ ἱερὸν θυσιαστήριον ὡς τόπον τῆς ἀποκαλύψεως τοῦ μυστηρίου τοῦ Χριστοῦ καὶ τῆς Ἐκκλησίας, ὑπέδειξε τὴν ἀνάγκην τῆς ἐνεργοῦ συμμετοχῆς τοῦ λαοῦ εἰς τὴν λατρείαν καὶ ἐνεθάρρυνε τὴν εἰς τὴν γλῶσσαν

6. Josef Andreas Jungmann, ἐνθ' ἄνωτ.

7. B. Capelle, *Pie X et la restauration liturgique*, ἐν Questions liturgiques et paroissiales, ἀρ. 4 (Louvain 1951), σ. 145-147.

8. Viktor Schurr, *Liturgie (Catholique) - Liturgie (protestante et orthodoxe)*, ἐν R. V. Gucht - H. Vorglimler, Bilan de théologie du XXe siècle, τόμ. 2, Tournai-Paris καὶ Freiburg 1970, σ. 603-613· τὰ αὐτὰ καὶ γερμανιστί: *Liturgik im katholischen Raum - Liturgik im evangelischen Raum - Liturgik in der Orthodoxen Kirche*, ἐν H. Vorglimler - R. V. Gucht, Bilanz der Theologie im 20. Jahrhundert, τόμ. 3, σ. 408-421.

9. Ἰδὲ André Haquin, *Dom Lambert Beauduin et le renouveau liturgique*, Gembloux (Βέλγιον 1970). L. Sheppard, μν. ἔ., σ. 34 ἔξ.

10. P. Guéranger, *Solesmes, 1805-1875. L'année liturgique*, τελευταία ἐκδοσις, τόμ. 1-5, Paris-Toulouse 1948-1951· τοῦ αὐτοῦ, *Institutiones liturgicae*, τόμ. 1-4, Paris 1878-1885. L. Sheppard, μν. ἔ., σ. 11. Κ. Φράγκου, ἐνθ' ἄνωτ., σ. 23-24.

τοῦ λαοῦ μετάφρασιν τῶν λειτουργικῶν κειμένων¹¹. Ὡσαύτως ἔστρεψε τὴν προσοχὴν τῆς Δύσεως εἰς τοὺς λειτουργικοὺς θησαυροὺς τῆς Ἀνατολῆς. Δι' αὐτὸ ἤδη εἰς τὸ πρῶτον φύλλον τοῦ ὑπ' αὐτοῦ ἐκδοθέντος περιοδικοῦ «Irénikon» οὗτος διετύπωσε τὸ σύνθημα, ὅτι ἡ Δύσις πρέπει νὰ φοιτήσῃ εἰς τὸ σχολεῖον τῆς Ἀνατολῆς (L'Occident à l'école de l'Orient)¹². Ἡ διὰ τῶν ἐνεργειῶν τοῦ Beauduin ὀργανωθείσα σοβαρὰ λειτουργικὴ κίνησις ἤρξατο τὴν 23ην Σεπτεμβρίου 1909 εἰς τὸ ἐν Malines «Congrès National des oeuvres catholiques»¹³, μετεδόθη τάχιστα εἰς Βέλγιον καὶ Γαλλίαν καὶ ἠκτινοβόλησε μέχρι τῆς Βραζιλίας καὶ τοῦ Κογκό. Σπουδαίως συνεβάλλοντο εἰς τοῦτο, ἐκτὸς τοῦ ἀββαείου Mont-César, τὰ ἀββαεῖα Saint-André (Brügge) καὶ Maredsous¹⁴.

Ἐκ τοῦ Βελγίου ἡ λειτουργικὴ κίνησις ἐξηπλώθη εἰς τὰς γερμανογλώσσους περιοχάς, συνδεθεῖσα μετὰ τῆς «Βιβλικῆς Κινήσεως» (Bibelbewegung) καὶ τῆς ἐκκλησιαστικῆς «Κινήσεως τῶν Νέων» (Jugendbewegung). Πηξικέλευθοι σκαπανεῖς τῆς γερμανικῆς ρωμαιοκαθολικῆς κινήσεως ὑπῆρξαν ὁ ἐν τῷ ἀββαεῖῳ Maria Laach ἡγούμενος Pdefons Herwegen (1874-1946), ὁ ἐν τῷ αὐτῷ ἀββαεῖῳ μοναχὸς Odo Casel (1886-1948)¹⁵ καὶ ὁ ἐν Klosterneuburg (πλησίον τῆς Βιέννης) δρᾶσας μοναχὸς καὶ καθηγητῆς Pius Parsch (1884-1954), ὅστις συνετέλεσεν εἰς τὴν ἐκλατκευσιν τῆς λειτουργικῆς κινήσεως¹⁶.

Εἰς τὴν ἀνάπτυξιν τῆς λειτουργικῆς κινήσεως συνετέλεσαν ὡσαύτως τὸ ἐν Λειψίᾳ «Oratorium» (1930 ἔξ.), τὸ ἐν Trier Λειτουργικὸν Ἰνστιτούτον (1947 ἔξ.)¹⁷, τὸ ἀββαεῖον St. Peter (Salzburg), τὰ ἀναρίθμητα ἔργα τοῦ Ro-

11. André Haquin, ἐνθ' ἄνωτ. V. Shurr, ἐνθ' ἄνωτ., σ. 604· γερμ. σ. 401.

12. L. Beauduin, *L'Occident à l'école de l'Orient*, ἐν *Irénikon*, ἀρ. φ. 1.

13. André Haquin, ἐνθ' ἄνωτ., σ. 92 ἔξ. Balthasar Fischer, *Das «Mechelner Ereignis» vom 23.9.1909*, ἐν *Liturgisches Jahrbuch 9* (1959), σ. 203 ἔξ.

14. V. Schurr, ἐνθ' ἄνωτ. L. Sheppard, μν. ξ., σ. 14-15. Κ. Φράγκου, ἐνθ' ἄνωτ., σ. 44-46.

15. L. Sheppard, ἐνθ' ἄνωτ., σ. 19 καὶ 37. W. Birnbaum, ἐνθ' ἄνωτ., τόμ. 1, σ. 93 ἔξ.

16. Τὰ κυριώτερα ἔργα τοῦ Pius Parsch εἶναι τὰ ἐξῆς: *Das Jahr des Heiles* (1923), τόμ. 1-3 (14η ἔκδ. 1952-1958). *Messerkklärung* (1930, 3η ἔκδ. 1950). *Lernet die Messe verstehen* (1931, 7η ἔκδ. 1960). *Volksliturgie* (1940, 2α ἔκδ. 1952). *Liturgische Predigt*, τόμ. 1-10 (1948-1955). *Breviärerklärung* (1949). (N. W. Hösslinger, *Pius Parsch*, ἐν *LThK*, τόμ. 8, 1963, στ. 111).

17. Τὸ ἐν Trier Λειτουργικὸν Ἰνστιτούτον ἐνεψυχώθη ἐπὶ πολλὰ ἔτη ὑπὸ τοῦ διακεκριμένου Καθηγητοῦ Balthasar Fischer. Διὰ τὰ ἔργα αὐτοῦ πρβλ. κατωτέρω, ὑποσημ. 21.

mano Guardini¹⁸, ἡ ὑπὸ τοῦ καθηγητοῦ Josef Andreas Jungmann (†1975) ἐμψυχωθεῖσα λειτουργικὴ «Σχολὴ τοῦ Innsbruck»¹⁹, ὁ ἐν Τυβίγγη καθηγητὴς τῆς Ποιμαντικῆς Franz Xaver Arnold²⁰, ἀξιόλογοι καθηγηταὶ τῆς Λειτουργικῆς, οἷοι οἱ Balthasar Fischer²¹, Emil J. Lengeling²², Franz Nikolasch²³, Hans-Joachim Schulz²⁴, Philipp

18. Ἐκ τῶν ἀναριθμητῶν δημοσιευμάτων τοῦ Romano Guardini, τὰ ὁποῖα ἔδωκαν ὄθρην εἰς τὴν ρωμαιοκαθολικὴν λειτουργικὴν κίνησιν, ἀναφέρομεν κατ' ἐκλογὴν καὶ δειγματοληπτικῶς τὰ ἐξῆς: *Vom Geist der Liturgie*, Freiburg, 1η ἔκδ. 1918, ¹⁶1939, ὡς Herder-Taschenbuch 1957, ἀγγλ. *The spirit of the liturgy*, London ²1937, γαλλ. *L'esprit de la Liturgie*, Paris, 1960, ἰταλ. *Lo spirito della liturgia*, Brescia 1935, ἰσπαν. *El espíritu de la liturgia*, Barcelona 1945. - *Die Heilige Messe*, ἐν Chrysologus, τόμ. 60, Paderborn 1920. — *Gemeinschaftliche Andacht zur Feier der heiligen Messe*, ³1920. — *Die Liturgie im Alltag*, ἐν Quickborn, τόμ. 9, 1920-1922. — *Liturgische Bewegung und liturgisches Schrifttum*, ἐν Literarischer Handweiser, Freiburg, 58-60, 1922-1925. — *Liturgische Bildung*, Burg Rothenfels am Main, 1923. — *Vom liturgischen Mysterium*, ἐν Die Schildgenossen, 5, 1925. — *Die Gestalt der Heiligen in der Liturgie*, ἐν Der neue Ring, 1, 1928. — *Besinnung von der Feier der heiligen Messe*, Mainz ³1942, ⁴1965. — *Das Wesen der Liturgie*, ἐν Klerusblatt, 36, 1956. — *Vorkämpfer des liturgischen Aufbruchs*, ἐν Echo der Zeit, 8, 1965. — *Liturgie und liturgische Bildung*, Würzburg 1966. — Ἄλλα σχετικὰ δημοσιεύματα τοῦ Romano Guardini βλ. ἐν Hans Mercker, *Bibliographie Romano Guardini* (1885-1968), herausgegeben von der Katholischen Akademie in Bayern, Paderborn-München-Wien-Zürich 1978. Πρβλ. Walter Birnbaum, ἐνθ' ἄνωτ., σ. 98 ἔξ.

19. Walter Birnbaum, ἀντόθι, σ. 107 ἔξ. Ferdinand Kolbe, *Le Renouveau Liturgique en Allemagne*, ἐν La Maison Dieu, 74 (1963), σ. 46 ἔξ.

20. Walter Birnbaum, ἐνθ' ἄνωτ., σ. 112 ἔξ. Ἐκ τῶν ἔργων τοῦ F. X. Arnold ἰδὲ τὰ ἐξῆς: *Seelsorge aus der Mitte der Heilsgeschichte*, Freiburg 1956, ἰδιῶς σ. 76 ἔξ. *Kirche und Laientum*, ἐν Theol. Jahrbuch, ἔκδ. ὑπὸ A. Dänkhart, Leipzig 1957, σ. 80, *Der Laie in der Liturgie*, Donauwörth 1960.

21. Πρβλ. τὰ ἐξῆς ἔργα τοῦ Balthasar Fischer: *Das «Melchener Ereignis» vom 23. September 1909 — Ein Beitrag zur Geschichte der Liturgischen Bewegung*, Sonderdruck aus «Liturgisches Jahrbuch», ἔτος 9ον, 4, 1959. — *Osternachtfeier am frühen Ostermorgen. Ein Desideratum zur wiederhergestellten Osterliturgie*, ἐν Trierer Theologische Zeitschrift, 62, 1953. — *Volk Gottes um den Altar. Die Stimme der Gläubigen bei der eucharistischen Feier*, Leipzig 1960, Trier ³1970 καὶ ἀγγλ. *God's People about the Altar. The Voice of the Faithful in the Eucharistic Celebration*, Collegeville (USA) 1961· γαλλ. *Le peuple de Dieu autour de l'autel*, Paris 1963. Ὑπάρχει ἐπίσης ὀλλανδ. μτφρ. (Antwerpen 1964), ἰσπαν. (Estella 1965) καὶ ἰταλ. (Brescia 1966). — *Die erste Frucht des Konzils. Eine Orientierung über die Liturgie-Konstitution des II Vaticanums*, Freiburg -Basel-Wien 1964.

22. Κατάλογον τῶν κυριωτέρων ἔργων τοῦ Emil J. Lengeling βλ. ἐν Εὐάγγ. Θεοδωροῦ, *Μαθήματα Λειτουργικῆς* (τεῦχος Α'), σ. 33.

23. Ὁ Franz Nikolasch τυγχάνει σήμερον Καθηγητῆς τῆς Λειτουργικῆς ἐν τῇ Θεολογικῇ Σχολῇ τοῦ Salzburg.

24. Ἐκ τῶν ἔργων τοῦ Hans-Joachim Schulz ἰδιαιτέρως μνημονεύομεν τὰ ἔργα του: *Kultsymbolik der byzantinischen Kirche* (Symbolik der Religionen,

H a r n o u c o u r t²⁵ καὶ πολλοὶ ἄλλοι, αἱ εἰς ἀξιολόγους εἰδικὰς ἐγκυκλίους κορυφωθεῖσαι λειτουργικαὶ προσπάθειαι τῶν Συνόδων τῶν γερμανογλώσσων περιοχῶν²⁶, ἀξιόλογα λειτουργικὰ συνέδρια²⁷ κ.λπ. Ἡ λειτουργικὴ κίνησις ἐν ταῖς γερμανογλώσσοις περιοχαῖς ἤσκησε μεγάλην ἐπίδρασιν εἰς τὴν λειτουργικὴν ζωὴν πασῶν τῶν ρωμαιοκαθολικῶν κοινοτήτων²⁸.

Ἡ ἐγκύκλιος «Mediator Dei» (1947) τοῦ πάπα Πίου τοῦ 12ου εἶχε τὸν χαρακτήρα ἐπισήμου ἐκκλησιαστικῆς ἀναγνωρίσεως τῆς λειτουργικῆς κινήσεως²⁹.

Κατὰ τὸν μέχρι τῆς ἐγκυκλίου ταύτης μεσολαβήσαντα χρόνον ἡ λειτουργικὴ κίνησις προωθήθη σημαντικῶς ἐν Γ α λ λ ί α διὰ τοῦ κατὰ τὸ 1943 ὑπὸ τῶν δομινικανῶν μοναχῶν P. Duployé καὶ P. Roguet ἰδρυθέντος «Centre de pastorale liturgique», ὅπερ ἐκδίδει τὸ περιοδικὸν «La Maison Dieu» (1945 ἐξ.) καὶ τὴν σειρὰν ἐκδόσεων «Lex orandi». Ἐν Γαλλίᾳ κατ' ἐξοχὴν ἐδόθησαν ὑπὸ τῶν ἐπισκόπων κατευθύνσεις πρὸς σύνδεσιν λειτουργικῆς ζωῆς καὶ ποιμαντικῶν ἔργου (Directoire pour la Pastorale des sacrements, 1951 — Directoire pour la Pastorale de la Messe, 1956)³⁰. Ἡ ἐν Γαλλίᾳ ρωμαιοκαθολικὴ λειτουργικὴ κίνησις ἐδέχθη σπουδαίας παρορμήσεις καὶ ὑπὸ τῶν γνωστῶν οἰκουμενικῶν «ἐβδομάδων λειτουργικῶν σπουδῶν» (semaines d'études liturgiques), αἱ ὅποια ἐπὶ δεκαετίας ὀργανοῦνται κατ' ἔτος ὑπὸ τοῦ ἐν Παρισίοις Ἰνστιτούτου Ὁρθοδόξου Θεολογίας «Ἁγιος Σέργιος». Ἐν τοῖς λειτουργικοῖς τούτοις συνεδρίοις τοῦ Ἁγ. Σεργίου σπουδαία ὑπήρξεν ἡ παρουσία τόσο κατὰ τὸ παρελθὸν τοῦ ἀειμνήστου Bernard B o t t e, ὅσον καὶ σήμερον τοῦ ἐμψυχούντος τὰ συνέδρια ταῦτα διαπρεποῦς ρωμαιοκαθολικοῦ λειτουργιολόγου καθηγητοῦ P. - M. G y.

Ἐν τῇ περιοχῇ τῶν Κ ά τ ω Χ ω ρ ῶ ὦ ὦ θησις πρὸς ἀνάπτυξιν τῆς λειτουργικῆς κινήσεως ἐδόθη ἐκ τοῦ ἀββαείου d'Affligem καὶ ἐκ τοῦ ἐν N i m è g u e συνεδρίου (1959)³¹.

ἐκδ. ὑπὸ F. Herrmann, X, Stuttgart 1963, σ. 3-51. — *Die byzantinische Liturgie — Vom Werden ihrer Symbolgestalt*, Freiburg im Breisgau 1964. — *Liturgie, Tagzeiten und Kirchenjahr des byzantinischen Ritus*, ἐν *Handbuch der Ostkirche*, ἐκδ. ὑπὸ E n d r e v o n I v á n k a, Julius Tyciak, Paul Wiertz, Düsseldorf 1971.

25. Ἄξιον ἰδιαιτέρας μνείας εἶναι τὸ ἐξαίρετον ἔργον: Philipp H a r n o u c o u r t, *Gesamtkirchliche und teilkirchliche Liturgie*, Freiburg-Basel-Wien 1974.

26. F. K o l b e, ἐνθ' ἄνωτ., σ. 46 ἐξ. *Liturgisches Jahrbuch*, 11, 1961, σ. 243-256.

27. F. K o l b e, ἐνθ' ἄνωτ.

28. Πρβλ. J. W a g n e r, *Le Mouvement liturgique en Allemagne*, ἐν *La Maison Dieu* 25, 1951, σ. 75-82.

29. Josef Andreas Jungmann, ἐνθ' ἄνωτ., σ. 288-291.

30. L. Sheppard, ἐνθ' ἄνωτ., σ. 20. V. S c h u r r, ἐνθ' ἄνωτ., τόμ. 2, σ. 605· γερμ. τόμ. 3, σ. 411.

31. V. S c h u r r, ἐνθ' ἄνωτ., σ. 606 καὶ ἀντιστοίχως γερμ. σ. 411.

Ἐν Ἰταλίᾳ σπουδαίως συνεβάλλοντο εἰς τὴν λειτουργικὴν κίνησιν καὶ τὴν προώθησιν τῶν λειτουργικῶν σπουδῶν τὰ ἀββαεῖα Finalpia (Savona) καὶ Saint' Anselmo (Ρώμη), ὡς καὶ τὸ ἀββαεῖον San Paolo (Ρώμη) μετὰ τοῦ ἡγουμένου Idelfons Schuster (γνωστοῦ ἐκ τοῦ ἔργου *Liber Sacramentorum*³², τόμ. 1-10, Τορίνο-1928 ἐξ.).· διάφορα λειτουργικὰ κέντρα, ὡς λ.χ. τὸ «Centro di Azione liturgica dell' Archidiocesi di Bologna» καὶ τὸ συνεργαζόμενον μετὰ τῆς «Καθολικῆς Δράσεως» (KA) «Centro di Azione liturgica» (CAL) ἐν Γενούῃ (1947 ἐξ.).· ἀξιόλογοι ἐπισκοπικαὶ ἐγκύκλιοι· τὰ λειτουργικὰ περιοδικὰ «Rivista Liturgica» (1914 ἐξ.) καὶ «Ephemerides Liturgicae» (Ρώμη 1927 ἐξ.) καὶ τὰ ἐν τῇ Βιβλιογραφίᾳ μνημονευθέντα λειτουργικὰ ἔργα τῶν F. Oppenheim (†1949), M. Righetti καὶ C. Vagaggini³³. Ἰδιαιτέρως πρέπει νὰ μνημονευθῇ ἡ σειρά τῶν λαμπρῶν «λειτουργικῶν ἐκδόσεων» (edizioni liturgiche), αἱ ὁποῖαι γίνονται ἐν Ρώμῃ τῇ ἐπιμελείᾳ τῶν A. M. Triacca καὶ A. Pistoia, εἰς τοὺς ὁποίους ἐπὶ πλεόν ὀφείλεται καὶ ἡ κατὰ τὰ τελευταῖα ἔτη ἐκδοσις εἰς εἰδικούς τόμους τῶν ἀνακοινώσεων, αἱ ὁποῖαι γίνονται ἐν τοῖς οἰκουμενικοῖς λειτουργικοῖς συνεδρίοις τοῦ ἐν Παρισίοις Ἰνστιτούτου Ὁρθοδόξου Θεολογίας «Ἁγίος Σέργιος».

Ἐν Ἰσπανίᾳ κέντρα λειτουργικῶν σπουδῶν εἶναι τὸ προβάλλον τὴν μοζαραβικὴν λατρείαν ἀββαεῖον Silo καὶ τὸ προωθῶν τὴν καλλιέργειαν τῆς γρηγοριανῆς μουσικῆς ἀββαεῖον Montserrat. Ὡσαύτως ἄξια μνείας εἶναι τὰ περιοδικὰ «Liturgia» (Silo) καὶ «Revista Liturgica» (Barcelona), ὡς καὶ τὸ λαμπρὸν λειτουργικὸν σύγγραμμα τοῦ ἐν Σαλαμάνκα καθηγητοῦ Casiano Floristan, *El ano liturgico*, β' ἔκδ. Barcelona 1966³³.

Ἐν Πορτογαλίᾳ εἰς τὴν ἀνάπτυξιν τῆς λειτουργικῆς ζωῆς καὶ ἐπιστήμης συνετέλεσε τὸ ἀββαεῖον Sinevegra καὶ ἰδίως ὁ ἐπιφανὴς ἐν αὐτῷ μοναχὸς Dom Antonio Coelho (†1938), ὅστις ἐξεπαιδεύθη ἐν τοῖς ἀββαείοις Maredsous καὶ Mont-César. Οὗτος ἐξέδωκε τὸ περιοδικὸν (*Opus Dei*) (1926 ἐξ· βραδύτερον μὲ τὸν τίτλον «Liturgia») καὶ συνέγραψε τὸ ἔργον «Curso de Liturgia Romana», ὅπερ μετεφράσθη εἰς πολλὰς γλώσσας³⁴.

Ἐν Ἀγγλίᾳ καὶ Ἰρλανδίᾳ εἰς τὴν ἀφύπνισιν τοῦ λειτουργικοῦ ἐνδιαφέροντος συνετέλεσαν ἡ «Society of St. Gregory» μετὰ τοῦ περιοδικοῦ «Liturgy» (μετὰ τὸν δεύτερον παγκόσμιον πόλεμον) καὶ ἡ «English Liturgy Society» (1943 ἐξ.). Ὡσαύτως, ἄξια μνείας εἶναι τὸ ἐν Ἰρλανδίᾳ ὑπὸ τοῦ

32. Rinaldo Falsini, *Le renouveau liturgique en Italie*, ἐν *La Maison Dieu* 74, 1963, σ. 155-169. V. Schurr, μν. ξ., τόμ. 2, σ. 606 καὶ γερμ. τόμ. 3, σ. 412.

33. V. Schurr, ἐνθ' ἄνωτ. Casiano Floristan, *Le renouveau liturgique en Espagne*, ἐν *La Maison Dieu* 74, 1963, σ. 109-127,

34. V. Schurr, ἐνθ' ἄνωτ.

Maynooth ἐκδιδόμενον περιοδικὸν «The Furrow» καὶ τὰ ἐν τῇ αὐτῇ χώρᾳ λειτουργικὰ συνέδρια τοῦ ἀββαείου Glenstal, καρπὸς τῶν ὁποίων εἶναι ἡ ἔκδοσις 2 τόμων ὑπὸ τὸν τίτλον «Studies in Pastoral Liturgy»³⁵.

Ἐν ταῖς Ἑνωμέναις Πολιτεῖαις εἰς τὴν καλλιέργειαν τῆς ρωμαιοκαθολικῆς λειτουργικῆς ζωῆς καὶ ἐπιστήμης συνετέλεσαν, πρὸς τοῖς ἄλλοις, τὸ ἀββαεῖον St. John's, Collegeville (Minnesota)· τὸ περιοδικὸν «Orate fratres» (1926 ἐξ.), ὅπερ ἀπὸ τοῦ 1951 προσέλαβε τὸν τίτλον «Worship»· ἡ ὀργάνωσις λειτουργικῶν ἐβδομάδων (1940 ἐξ.)· τὰ κέντρα ἀναπτύξεως τοῦ λειτουργικοῦ ἄσματος (Pittsburgh καὶ Cleveland)· ἡ ὑπὸ τῶν ἐπισκόπων ὀργάνωσις τῆς ἐπιτροπῆς τοῦ «λειτουργικοῦ ἀποστολάτου» (1958) κ.ἄ. Ἐν Ἑνωμέναις Πολιτεῖαις ἰδιαίτερος ἐπεδιώχθη ἡ σύνδεσις Λειτουργικῆς καὶ Κοινωνιολογίας, τοῦθ' ὅπερ κατ' ἐξοχὴν γίνεται φανερόν εἰς τὸ ὑπὸ τοῦ Dom Virgil ἐκδοθὲν καὶ ὑπὸ τοῦ H. A. Reinhold συνεχισθὲν περιοδικὸν «Liturgy and Sociology» (1930 ἐξ.)³⁶.

Ἡ ἐν Ἑνωμέναις Πολιτεῖαις λειτουργικὴ κίνησις ἐπεξετάθη καὶ εἰς Καναδᾶν, ἔνθα τὸ ὄμιλοῦν τὴν γαλλικὴν γλῶσσαν τμημα τῆς Ρωμαιοκαθολικῆς Ἐκκλησίας ἐδέχθη ἰσχυρὰς ἐπιδράσεις ἐκ τῆς ἐν Γαλλίᾳ λειτουργικῆς κινήσεως. Τὸ λειτουργικὸν ἐνδιαφέρον ἀφυπνίσθη ἐν Καναδᾶ καὶ διὰ τοῦ 21ου Διεθνοῦς Εὐχαριστιακοῦ Συνεδρίου (Montréal) καὶ διὰ τῆς ἰδρύσεως εἰδικῶν ἐκκλησιαστικῶν ὑπηρεσιῶν ἢ ἐπιτροπῶν: «Service de Pastoral liturgique» (1954), «Commission sacerdotale de Pastorale liturgique» (1955), «Commission Épiscopale de pastorale, de liturgie et d'art sacré» (1956) κ.λπ. Εἰς τὴν καλλιέργειαν τοῦ λειτουργικοῦ ἄσματος συνεβάλλοντο σημαντικῶς οἱ βενεδικτῖνοι τοῦ ἀββαείου Saint-Benoît-du Lac (Québec)³⁷.

Ἐν ταῖς χώραις τῆς Λατινικῆς Ἀμερικῆς ἐδημιουργήθη ἀξιόλογος λειτουργικὴ κίνησις ὑπὸ τῶν ἀββαείων ἐν Rio de Janeiro (1933 ἐξ.) καὶ ἐν Las Condes (πλησίον τοῦ Santiago) (1949 ἐξ.), ὑπὸ τοῦ Θεολογικοῦ Ἰνστιτούτου τῶν Σαλεσιανῶν ἐν Cordoba, ὑπὸ τοῦ «Apostolado Liturgico del Uruguay» (A.L.D.U.) (1938 ἐξ.), ὑπὸ τοῦ «Apostolado Liturgico» τῆς Κολομβίας (1953 ἐξ.). Ἀξία μνείας εἶναι ὡσαύτως ἡ συμβολὴ τοῦ 32ου Διεθνοῦς Εὐχαριστιακοῦ Συνεδρίου (1934 ἐν Buenos Aires), τοῦ Πρώτου Παναμερικανικοῦ Συνεδρίου ἐκκλησιαστικῆς μουσικῆς (Me-

35. L. Sheppard, ἔνθ' ἄνωτ., σ. 22-27. V. Schurr, ἔνθ' ἄνωτ., τόμ. 2, σ. 606-607 καὶ γερμ. τόμ. 3, σ. 412-413.

36. V. Schurr, ἔνθ' ἄνωτ., σ. 607 καὶ γερμ. 413. L. Sheppard, μν. ἔ., σ. 27-30.

37. Louis-M. Gignac, *Le renouveau liturgique en Canada Français*, ἐν La Maison Dieu 74, 1963, σ. 91-99. V. Schurr, ἔνθ' ἄνωτ.

ξικὸν 1949), τῶν ποιμαντικῶν ἐγκυκλίων τῶν ἐπισκόπων (Βραζιλίας, Χιλῆς, Μεξικοῦ), τῶν περιοδικῶν «Revista Liturgica Argentina» (1935 ἔξ.) καὶ «Psallite» (La Plata). Σκαπανεῖς τῆς λειτουργικῆς κινήσεως ἐν Λατινικῇ Ἀμερικῇ εἶναι ὁ Dom Martin Michler (Neresheim, Rio de Janeiro), ὁ Andreas Azcarate (συγγραφεὺς πολλῶν λειτουργικῶν ἔργων ἐν Ἀργεντινῇ), ὁ γερμανὸς ἱερεὺς A. Born (ἰδρυτὴς τοῦ A.L.D.U.) καὶ ὁ ἐπίσκοπος Rau (πρόεδρος τῆς ἐν Ἀργεντινῇ Ἐπιτροπῆς διὰ τὴν λατρείαν)³⁸.

Ἐν Ἀφρικῇ, Ἀυστραλίᾳ καὶ Ἀνατολικῇ Ἀσίᾳ ἡ λειτουργικὴ κίνησις συνδέεται στενῶς μετὰ τῆς δράσεως τῶν διαφόρων ἱεραποστολῶν³⁹.

Καρπός, ἀλλὰ καὶ νέα ἀφετηρία τῆς παγκοσμίου ρωμαιοκαθολικῆς λειτουργικῆς κινήσεως ὑπῆρξεν ἡ ἐναντι τῆς λατρείας στάσις τῆς Β' Συνοδοῦ τοῦ Βατικανοῦ, ἥτις ἐνεθάρρυνε καὶ ἠλόγησε τὰς λειτουργικὰς σπουδὰς. Ἐνῶ ἀκόμη τῷ 1931 ἐν τῷ συντάγματι (Constitutio) «Deus Scientiarum Dominus» τὸ «συστηματικὸν-ἱστορικὸν μάθημα τῆς Λειτουργικῆς» ἐτάσσετο οὐχὶ εἰς τὰ κύρια μαθήματα (disciplinae principales), ἀλλ' εἰς τὰ βοηθητικὰ (disciplinae auxiliares) παραπλεύρως πρὸς τὰ Ἑβραϊκὰ καὶ τὴν Ἀσκητικὴν, τὸ περὶ θείας λατρείας σύνταγμα (Constitutio de sacra liturgia) (1963) τῆς Β' Συνόδου τοῦ Βατικανοῦ διὰ τοῦ 16ου ἄρθρου καθώρισε τὴν Λειτουργικὴν ὡς ἀναγκαῖον καὶ κύριον μάθημα ἐν τοῖς ἱερατικοῖς σεμιναρίοις καὶ ταῖς πανεπιστημιακαῖς θεολογικαῖς σχολαῖς (Disciplina de sacra liturgia in seminariis et studiorum domibus religiosis inter disciplinas necessarias et potiores, in facultatibus autem theologicis inter disciplinas principales est habenda)⁴⁰.

Ἐπὶ πλέον τὸ περὶ λατρείας σύνταγμα τῆς Β' Συνόδου τοῦ Βατικανοῦ ἀφ' ἐνὸς ἠνοιξε τὴν ὁδὸν διὰ πλείστας λειτουργικὰς μεταρρυθμίσεις καὶ ἀφ' ἑτέρου, ὀρμώμενον ἐκ τῆς ὑπὸ τοῦ L. Beauduin διακηρυχθείσης ἀρχῆς «L'Occident à l'école de l'Orient», ἐν πολλοῖς σημείοις ὑπέδειξε τὴν ἀνάγκην

38. Jairo Mejia Gomez, *Le renouveau liturgique en Amérique Latine*, ἐν La Maison Dieu 74, 1963, σ. 63-75. Albano Kreutz, *Le renouveau liturgique en Brésil*, ἐν La Maison Dieu 74, 1963, σ. 76-83. Dario Marcotti, *Le renouveau liturgique en Chili*, ἐν La Maison Dieu 74, 1963, σ. 100-108. V. Schurr, ἔθ' ἀνωτ., γαλλ. τόμ. 2, σ. 607 καὶ γερμ. τόμ. 3, σ. 413-414.

39. Bernard Foy - Léon Aman, *Le renouveau liturgique en Cameroun* — Paul Brunner, *Le renouveau liturgique en Extrême-Orient* — E. R. Hambye, *Le renouveau liturgique en Inde*, ἐν La Maison Dieu, 74, 1963, σ. 84-90, 128-139, 140-154. V. Schurr, ἔθ' ἀνωτ., γαλλ. τόμ. 2, σ. 608 καὶ γερμ. τόμ. 3, σ. 414.

40. *Constitutio de sacra liturgia*, ἐν Das Zweite Vatikanische Konzil, παράρτημα εἰς Lexikon für Theologie und Kirche, β' ἔκδ., Teil 1, 1966, σ. 30.

τῆς ἐπιστροφῆς τοῦ Ρωμαιοκαθολικισμοῦ εἰς τὴν ἐν τῇ Ὁρθοδόξῳ Ἀνατολῇ ἰσχύουσαν λειτουργικὴν πράξιν. Ἡ ὑπόδειξις αὕτη γίνεται φανερά εἰς τὴν ἀντιμετώπισιν τοῦ ζητήματος τῆς λειτουργικῆς γλώσσης· εἰς τὴν ἔξαρσιν τῆς ἀντιλήψεως, ὅτι ἐν τῇ λειτουργικῇ πράξει ἐνεργεῖ ὁ Θεὸς διὰ τοῦ Χριστοῦ ἐν Ἁγίῳ Πνεύματι· εἰς τὸν τονισμὸν τῆς σημασίας τῆς Ἀναστάσεως καὶ τοῦ μυστηρίου τοῦ Πάσχα ἐν τῇ λατρείᾳ· εἰς τὴν ἀναγνώρισιν τῆς ἀξίας τῶν βιβλικῶν ἀναγνώσμάτων καὶ τοῦ λειτουργικοῦ κηρύγματος· εἰς τὴν κατοχύρωσιν τοῦ δικαιώματος τῶν λαϊκῶν πρὸς ἐνεργὸν συμμετοχὴν εἰς τὴν λατρείαν· εἰς τὴν ἐπανεισαγωγὴν τῆς Μεγάλης Ἐκτενοῦς· εἰς τὴν μετάδοσιν τῆς Θείας Κοινωνίας καὶ ὑπὸ τὰ δύο εἴδη· εἰς τὴν ἐπαναφορὰν τοῦ συλλειτουργοῦ κ.λπ.⁴¹

β) Ἡ προτεσταντικὴ λειτουργικὴ κίνησις.

Ἡ λειτουργικὴ κίνησις δὲν ἀνεπτύχθη μόνον ἐν τοῖς κόλποις τῶν ἀνά τὴν ὑφήλιον τμημάτων τῆς Ρωμαιοκαθολικῆς Ἐκκλησίας, ἀλλὰ καὶ ἐν αὐτῷ τῷ προτεσταντικῷ κόσμῳ. Περὶ τὰς ἀρχὰς τοῦ εἰκοστοῦ αἰῶνος ἐν τῇ περιοχῇ τοῦ Στρασβούργου ἐδημιουργήθη διὰ τῶν καθηγητῶν J. S m e n d καὶ Fr. S p i t t a ἡ «παλαιότερα λειτουργικὴ κίνησις» τῶν Προτεσταντῶν, ἥτις ὠδήγησεν εἰς ἀναθεώρησιν τοῦ ὑμολογίου⁴².

Μετὰ τὸν πρῶτον παγκόσμιον πόλεμον ἡ ἐν Γερμανίᾳ προτεσταντικὴ λειτουργικὴ κίνησις ἀπέκτησε βαθύτερον θεολογικὸν περιεχόμενον. Εἰς τοῦτο συνετέλεσεν ἡ ἐκκλησιαστικὴ «κίνησις τῶν νέων» (Jugendbewegung), ἡ βαθυτέρα μελέτη τῶν ἔργων καὶ τοῦ πνεύματος τοῦ Λουθήρου καὶ ἡ ἀνάπτυξις τῆς διαλεκτικῆς καὶ υπαρξιακῆς θεολογίας. Ἡ προτεσταντικὴ λειτουργικὴ κίνησις ἐδημιουργήθη πρὸ πάντων ὡς ἀντίδρασις ἐναντίον τοῦ δεσπόζοντος ἐν τῇ προτεσταντικῇ λατρείᾳ ὑπερτροφικοῦ κηρύγματος, ὅπερ ἐξεφυλίζετο εἴτε εἰς μίαν ξηρὰν νοησιαρχικὴν ἐκδήλωσιν, εἴτε εἰς ἓνα ἠθικισμὸν, εἴτε εἰς ἓνα ἄκρατον συναισθηματισμὸν. Τὸ κήρυγμα τοῦτο δὲν δύναται νὰ «οἰκοδομήσῃ» τὴν Ἐκκλησίαν, διότι ἔχει ἀτομοκρατικὸν χαρακτῆρα, ἐγκαταλείπει τὸν ἄνθρωπον εἰς πνευματικὴν ἀπομόνωσιν καὶ οὐδόλως δημιουργεῖ ὀργανικὸν σύνδεσμον μετὰ τῆς Ἐκκλησίας. Χαρακτηριστικὴ εἶναι ἡ κατὰ τοῦ εἵδους τούτου τοῦ προτεσταντικοῦ κηρύγματος ἀντίδρασις τοῦ Karl B a r t h, ὅστις

41. Περισσότερας λεπτομερείας ἰδὲ ἐν Evangelos Theodorou, *Zur Konstitution über die heilige Liturgie*, ἐν Stimmen der Orthodoxie zu Grundfragen des II. Vaticanums (ἐκδ. ὑπὸ Damaskinos Papandreou), Wien-Freiburg-Basel 1969, σ. 93-107.

42. W. Birnbaum, μν. ξ., τόμ. 2, σ. 12 ἐξ. J. S m e n d, *Kirchenbuch für ev. Gemeinden I*, 1906. Τοῦ αὐτοῦ, *Neue Beiträge zur prakt. Theologie VI*, 3, Giessen 1913. Fr. S p i t t a, *Zur Reform des evangelischen Kultus*, Göttingen 1891.

ἐτόνισεν, ὅτι τὸ κήρυγμα δεόν νὰ ἔχη λειτουργικὸν χαρακτῆρα καὶ νὰ ἀφυπνίζῃ παρὰ τοῖς ἀκροαταῖς τὴν συνειδησιν, ὅτι οὗτοι δὲν ζοῦν πνευματικῶς μεμονωμένοι καὶ κεχωρισμένοι ἀπ' ἀλλήλων, ἀλλ' ἀποτελοῦν μέλη τῆς Ἐκκλησίας, ἥτις ἰδρύθη διὰ τῆς ἐν Χριστῷ ἀπολυτρωτικῆς ἐνεργείας τοῦ Θεοῦ. Ἡ τῇ βοήθειᾳ τοῦ λειτουργικοῦ κηρύγματος ἐνεργὸς καὶ ἐνσυνειδήτος συμμετοχὴ εἰς τὴν λατρείαν κορυφοῦται, κατὰ τὸν Karl Barth, εἰς τὴν βίωσιν τῆς σημασίας τῶν μυστηρίων τοῦ Βαπτίσματος καὶ τῆς Θ. Εὐχαριστίας. Ἐὰν τὸ Βάπτισμα εἶναι τὸ θεμέλιον τῆς ὑπάρξεως τῆς Ἐκκλησίας, ἡ Θ. Εὐχαριστία εἶναι τὸ θεμέλιον τῆς συνεχίσεως αὐτῆς. Ὅθεν ἡ μετὰ κηρύγματος, ἀλλ' ἄνευ Θ. Λειτουργίας λατρεία καὶ ἡ καθ' ὄλου λατρεία, ἥτις κορυφοῦται εἰς κήρυγμα μὴ σχετιζόμενον πρὸς τὸ Βάπτισμα ἢ πρὸς τὴν Εὐχαριστίαν, ἀποτελεῖ, κατὰ τὸν Barth, παραμόρφωσιν τῆς ἀληθοῦς λατρείας⁴³.

Ὑπὸ τὴν ὄθησιν παρομοίων σιέψεων καὶ ὑπὸ τὴν ἐπίδρασιν τοῦ παραδείγματος τῆς ρωμαιοκαθολικῆς λειτουργικῆς κινήσεως ἐξεκολάφθησαν καὶ ἀνεπτύχθησαν ἐν τοῖς κόλποις τοῦ ἐν Γερμανίᾳ Προτεσταντισμοῦ εἰδικαὶ «λειτουργικαὶ κινήσεις»⁴⁴, οἷαι εἶναι ἡ ὑπὸ τοῦ Fr. Heiler ἐμψυχωθεῖσα («κρυπτοκαθολικὴ») λειτουργικὴ κίνησις τῆς «ὑψηλῆς λειτουργίας» (Hochmesse) ἐν τοῖς κόλποις τῆς ὑπὸ τοῦ Heinrich Hansen ἰδρυθείσης «ἐνώσεως τῆς ὑψηλῆς ἐκκλησίας» (Hochkirchliche Vereinigung)⁴⁵, ἡ ἀπὸ τοῦ 1920 δρῶσα κίνησις τοῦ Berneuchen (Neumark) (Berneuchener Kreis, Berneuchener Dienst)⁴⁶, ἡ ὑπ' αὐτῆς ἰδρυθεῖσα τῷ 1931 ἀδελφότης (Michaelsbruderschaft)⁴⁷, ἡ ἀπὸ τοῦ 1933 ἐν Alpirsbach δημιουργηθεῖσα ὑπὸ ὁπαδῶν

43. Εὐαγγ. Θεοδώρου, Ἡ νοσταλγία τοῦ λειτουργικοῦ κηρύγματος παρὰ τοῖς ἑτεροδόξοις, ἐν Ἀθήναις 1959, ἐνθα παρουσιάζεται τὸ περιεχόμενον τοῦ βιβλίου: Reginald H. Fuller, *What is Liturgical Preaching*, London 1957. Ἐν τῷ βιβλίῳ τούτῳ γίνεται παραπομπὴ εἰς Karl Barth, *The knowledge of God and the service of God*, 1938, σ. 194.

44. A. Verheul, *Einführung in die Liturgie*, σ. 246 ἐξ. W. Birnbaum, μν. ξ., τόμ. 2. Fr. Heiler, *Die liturgisch-sakramentalen Erneuerungsbestrebungen im Protestantismus*, ἐν Eine Heilige Kirche, Heft II, 1955-1956, σ. 32-64. W. Stählin, *Wiedergewinnung der Liturgie in der evangelischen Kirche*, ἐν Leiturgia I, σ. 74-80. E. J. Lengeling, *Der gegenwärtige Stand der liturgischen Erneuerung im deutschen Protestantismus*, ἐν Münchner Theol. Zeitschr. 1959. Heft 2 καὶ 3, σ. 83-101, 202-225.

45. A. Verheul, ἐνθ' ἄνωτ. W. Birnbaum, ἐνθ' ἄνωτ., σ. 39 ἐξ. Fr. Heiler, *Katholischer und evangelischer Gottesdienst*, β' ἐκδ., München 1925, ἐνθα ὑποδεικνύεται ἡ ἀνάγκη τοῦ περιορισμοῦ τοῦ κηρύγματος, τῆς ἐνισχύσεως τῆς μυστηριακῆς ζωῆς καὶ τῆς πλουσιωτέρας διαμορφώσεως τῆς προτεσταντικῆς λατρείας.

46. A. Verheul, ἐνθ' ἄνωτ., W. Birnbaum, ἐνθ' ἄνωτ., σ. 25 ἐξ. Gerhard Kunze, *Gespräch mit Berneuchen*, Göttingen 1938. W. Stählin *Berneuchen antwortet*, Kassel 1939.

47. A. Verheul, μν. ξ., σ. 247. A. Köberle, *Theologie und Leben der Ev. Michaelsbruderschaft*, ἐν Deutsches Pfarrerberblatt, 1961, σ. 582-586.

τοῦ Karl Barth καὶ τῆς «ὁμολογούσης Ἐκκλησίας» ἐκκλησιαστικῆ κίνησις»⁴⁸ κ.κ.

Αἱ περὶ ὧν ὁ λόγος κινήσεις, ἀφορῶσαι εἰς τὸ νὰ καταστήσουν τὴν λατρείαν καὶ τὴν συμμετοχὴν εἰς τὸ Κυριακὸν δεῖπνον τὸ ζωτικὸν κέντρον τῆς Προτεσταντικῆς Ἐκκλησίας, ὠδήγησαν εἰς τὸ νὰ διαμορφωθοῦν καὶ δημοσιευθοῦν λειτουργικὰ κείμενα, λ.χ. *Agende für evangelisch-lutherische Kirchen und Gemeinden*, Berlin 1955 (³1964), χρησιμοποιούμενα ὑπὸ τῶν Ἠνωμένων Εὐαγγελικῶν Λουθηρανικῶν Ἐκκλησιῶν τῆς Γερμανίας (*Vereinigte Evangelisch-Lutherische Kirchen Deutschlands*), καὶ *Entwurf der Agende für die Evangelische Kirche der Union* (1953 καὶ 1955)⁴⁹. Ἡ ἐπιμεληθεῖσα τῶν ἐκδόσεων τούτων «Liturgische Konferenz Deutschlands» ἐξέδωκεν ὡσαύτως τὸ βιβλίον τῶν βιβλικῶν περικοπῶν (*Perikopenbuch zur Ordnung der Predigttexte*, Berlin καὶ Hamburg 1965)⁵⁰. Καρπὸς τῆς ὅλης αὐτῆς κινήσεως ὑπῆρξε καὶ ἡ ἀπὸ τῆς προτεσταντικῆς σκοπιᾶς συγγραφὴ πολλῶν θεολογικῶν λειτουργικῶν ἔργων⁵¹.

Ἀνάλογοι λειτουργικαὶ κινήσεις παρετηρήθησαν καὶ ἐν ταῖς προτεσταντικαῖς ἐκκλησίαις τῆς Ἑλβετίας, τῆς Οὐγγαρίας, τῶν Κάτω Χωρῶν, τῆς Σκωτίας, τῆς Σουηδίας, τῆς Ἀμερικῆς, τοῦ Καναδά, τῆς Νοτίου Ἀφρικῆς, τῆς Αὐστραλίας, τῶν Ἰνδιῶν⁵².

Πρὸς τὴν ρωμαιοκαθολικὴν λειτουργικὴν κίνησιν πρόσεγγίζει ἡ λειτουργικὴ κίνησις τῆς Ἀγγλικανικῆς Ἐκκλησίας καὶ ἰδίως τοῦ ἀγγλοκαθολικοῦ κλάδου αὐτῆς. Ἡ κίνησις αὕτη, ἥτις ἔχει ὡς βάσιν καὶ ἀφετηρίαν διαφόρους διαμορφώσεις καὶ ἐκδόσεις τοῦ «Book of Common Prayer» (1549 ἐξ.), προωθῆθη ἐν Ἀγγλίᾳ διὰ τῆς κατὰ τὸν παρελθόντα αἰῶνα παρουσιασθείσης «κινήσεως τῆς Ὁξφόρδης» (*Oxford Movement*)⁵³, διὰ τῶν

48. W. Birnbaum, ἐνθ' ἄνωτ., σ. 46 ἐξ. καὶ σ. 153, ἐνθα ἰδὲ σχετικὴν βιβλιογραφίαν.

49. Chr. Mahrenholz, *Kompendium der Liturgik. Agende I für Evangelisch-Lutherische Kirchen und Gemeinden und Agende I für die Evangelische Kirche der Union*, Kassel 1964.

50. V. Schurr, ἐνθ' ἄνωτ., γαλλ. τόμ. 2, σ. 609 καὶ γερμ. τόμ. 3, σ. 416.

51. Βλ. Εὐαγγέλου Δ. Θεοδώρου, *Μαθήματα Λειτουργικῆς*, Τεῦχος Α', σ. 70 ἐξ.

52. V. Schurr, ἐνθ' ἄνωτ., γαλλ. τόμ. 2, σ. 610-611 καὶ γερμ. τόμ. 3, σ. 417-418.

53. R. W. Church, *The Oxford Movement*, London 1891. C. P. S. Clarke, *Oxford Movement and after*, London-Milwaukee 1932. O. Gradwick, *The Mind of the Oxford Movement*, London 1960. G. Biemer, *Oxfordbewegung*, ἐν *Leikon für Theologie und Kirche*, τόμ. 8 (1962), σσ. 1323-1324.

τάσεων τῆς High Church, διὰ τῶν Συνδιασκέψεων τοῦ Lambeth καὶ διὰ μοναστικῶν κέντρων, ἐκ τῶν ὁποίων ἄξιον ἰδιαιτέρας μνείας εἶναι τὸ ἀββαεῖον Nashdom⁵⁴. Ἀνάλογος ὑπῆρξε καὶ ἡ λειτουργικὴ κίνησις τῆς ἐν Ἀμερικῇ Episcopal Church⁵⁵.

---

54. V. Schurr, ἐνθ' ἄνωτ., γαλλ. τόμ. 2, σ. 611. Ἐκ τῶν ἀγγλικανικῶν λειτουργικῶν ἔργων ἔστωσαν ὡς παράδειγμα τὰ ἐξῆς: G. Dix, *The Shape of the Liturgy*, Westminster 1945 καὶ C. O. Buchanan (ἐκδ.), *Modern Anglican Liturgies 1958-1968*, Oxford, 1968.

55. Βλ. M. H. Shepherd, μν. ξ.